

فرا تحلیل کیفی شاخص‌ها و مؤلفه‌های شهر اسلامی؛ مبتنی بر متون دینی

fadak4381@gmail.com

abbasi.ro@gmail.com

Shseyede@gmail.com

محمد جبارپور / استادیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه امام حسین علیه السلام

روح‌الله عباسی / استادیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه شاهد

سیدحسین سیده / دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه علامه طباطبائی

دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۲۳ - پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۰۶

چکیده

امروزه سیمای عمومی شهر در شمال، جنوب، شرق، غرب و در آداب و رسوم متنوع، مشابه یکدیگر است. در بسیاری از موارد، این شکل از شهر هیچ سنخیتی با محیط فرهنگی، مذهبی و اجتماعی شهر ندارد. استخراج شاخص‌ها و بررسی میزان و امکان تحقق ویژگی‌های شهر اسلامی، با توجه به شرایط موجود، همواره یکی از دغدغه‌های مهم در زمینه شهرسازی و معماری بوده است که توجه محققان را به خود جلب نموده است. هدف این پژوهش، استخراج و نقد شاخص‌های مطرح شده در زمینه شهر اسلامی است. در این تحقیق با مطالعه منابع به صورت مروری، مهم‌ترین شاخص‌های مطرح شده در زمینه شهر اسلامی، در قالب عناصر پنج‌گانه استخراج شده است تا با این وسیله فهم کلی از مفهوم «شهر اسلامی» در این چارچوب شکل گیرد. سپس، این شاخص‌ها مورد نقد و بررسی قرار گرفته و مهم‌ترین اولویت‌دارترین شاخص‌ها که قابلیت پیاده‌سازی متناسب با شرایط موجود را دارا می‌باشند، استخراج شده است.

کلیدواژه‌ها: متون دینی، شهر اسلامی، عناصر پنج‌گانه شهر، سیمای عمومی شهر.

در سال‌های اخیر، انتقادات و نظریه‌های مختلفی، در واکنش به نابسامانی‌ها و معضلات شهرسازی جدید، در شهرهای کشورهای اسلامی مطرح شده است (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹، ص ۳). امروزه با بروز مشکلات و ناهنجاری‌های متعدد، بخصوص در جوامع اسلامی سازمان فضایی شهرها، بر پایه سود و بهره‌وری شکل می‌گیرد و عرصه معنوی زندگی انسان، آنچنان مورد توجه نبوده و در حال تضعیف است. تک‌ساختی شدن انسان و ناهماهنگی در ساختار شهر اسلامی، در پی گسست فرهنگی و تزییق مؤلفه‌های غیربومی بر پیکره فرهنگی جوامع، در دهه‌های اخیر به وجود آمده است (جهان‌بخش و دل‌زنده، ۱۳۹۳، ص ۴۶). شهرهای امروز در ممالک اسلامی، به تقلید از آنچه در مغرب‌زمین ساخته شده و به‌عنوان الگوی آرمانی جهان سوم مطرح است، سیما و فضای همسان و هم‌شکل یافته‌اند که در بسیاری موارد نه‌تنها با شرایط فرهنگی و محیطی و اقلیمی و حتی اقتصادی جامعه تناسبی نداشته که فراتر از آن، با آنچه ملی و بومی است، در تقابل و تضاد است. به همین دلیل، غالباً وقتی بحث از هویت شهر یا حفظ و حراست از هویت و معرفی آن به میان می‌آید، نظرات متوجه بافت‌های تاریخی می‌شوند که این بافت‌ها نیز غالباً به دلیل تبلیغات سوئی که در مورد عدم کارایی و سایر مشکلات آنها در کنار تبلیغات مثبتی که برای توسعه‌های جدید به عمل آمده است، وجهه‌ای برای کار، فعالیت و زندگی ندارند (نقی‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۱۴۴).

خصایص شهر اسلامی، در سه قلمرو اقتصادی، کالبدی و اجتماعی دسته‌بندی می‌شوند که برخی از این خصایص دارای تبلور ظاهری نظیر بازار، مسجد، محله هستند. برخی دیگر، نیز به شکل سازمان‌های اجتماعی نظیر اصناف، اتحاد محله‌ای، جدایی‌گزینی مذهبی و قومی ظاهر می‌شوند. بررسی ماهیت اجتماعی «شهر اسلامی» در منابع مختلف، همواره از تردیدهای ابراز شده، از سوی برخی از اندیشمندان و محققان حکایت دارد. طبق نظرات اندیشمندان، ماهیت اجتماعی شهر اسلامی با شهر غربی، بخصوص دوره قرون وسطی تفاوت بسیاری دارد (پوراحمد و موسوی، ۱۳۸۹، ص ۷۶).

آنچه که به‌عنوان مهم‌ترین مسئله در این زمینه مطرح می‌باشد، همین برداشت‌های متفاوت و گاه بی‌پایه و اساس، از شهر اسلامی است که منجر به تفکیک و تنوع آرا در خصوص شهر اسلامی شده است. این تنوع، منجر به شکل‌گیری دیدگاه‌های متنوعی از شهر اسلامی و یا رویکرد تلفیقی شهر ایرانی - اسلامی شده است. با یک نگاه جامع می‌توان گفت: اکثر پژوهش‌ها و مقالات مطرح شده، سعی داشته‌اند که با مطالعه متون و نصوص موق، شاخص‌هایی مبتنی بر اصول کلی استخراجی از قرآن را مطرح کنند، ولی این استخراج نیز باید مبتنی بر سایر عوامل مطرح باشد. به‌عنوان مثال، اجرا و تحقق امنیت در شهر اسلامی، نباید منجر به ازین رفتن عدالت در این شهر گردد.

استخراج شاخص‌ها و بررسی میزان و امکان تحقق ویژگی‌های شهر اسلامی، با توجه به شرایط موجود، همواره یکی از دغدغه‌های مهم در زمینه شهرسازی و معماری بوده است. هدف این پژوهش، استخراج و نقد شاخص‌های مطرح شده در زمینه شهر اسلامی است. در این تحقیق، با مطالعه منابع به صورت مروری مهم‌ترین شاخص‌های

شهر اسلامی، در قالب عناصر پنج‌گانه استخراج شده است تا بدین‌وسیله فهم کلی از مفهوم «شهر اسلامی» در این چارچوب شکل گیرد. سپس، این شاخص‌ها مورد نقد و بررسی قرار گرفته و مهم‌ترین و اولویت‌دارترین شاخص‌ها که قابلیت پیاده‌سازی متناسب با شرایط موجود را دارا می‌باشند، استخراج شده است.

این پژوهش، به دنبال روشن کردن دلایل عدم تحقق شهر و شهرسازی اسلامی در دوران معاصر و همچنین، نقد شاخصه‌های مطرح شده در زمینه شهر اسلامی، از سوی اندیشمندان و محققان می‌باشد. این هدف، با بررسی و مطالعه آثار موثق و مستند در این زمینه، بررسی می‌گردد. مهم‌ترین اهداف خرد این تحقیق عبارتند از:

- استخراج شاخص‌ها و ویژگی‌های مطرح در زمینه شهر و شهرسازی اسلامی، در قالب عناصر شهری پنج‌گانه مسجد، مسکن، بازار، معابر و محله.
- طبقه‌بندی شاخص‌ها، در بخش‌های درونی و بیرونی، عینی یا ذهنی بودن و بر اساس تأثیرگذاری در ابعاد مختلف شهری اعم از کالبدی، اجتماعی، اقتصادی و

روش پژوهش

در این پژوهش، با توجه به ماهیت و موضوع تحقیق، ابتدا شاخص‌های موجود در مورد عناصر شهر اسلامی، در پنج محور مسجد، مسکن، بازار، خیابان و فضاهای همگانی احصاء گردید. بدین‌منظور، دو دسته منابع قابل بررسی است:

۱. مطالعه متون دینی: برای بررسی و مطالعه متون منابع دینی، کتاب *مفاتیح‌الحیة* نوشته آیت‌الله جوادی آملی و مجموعه کتاب *تفسیر اهل بیت*، آیت‌الله محمدی ری‌شهری در عناصر پنج‌گانه معرفی شده بررسی، و ویژگی‌هایی که در این کتاب‌ها برای آن برشمرده شده، از طریق مطالعه و بررسی تحلیلی مفاهیم مرتبط با شهر و شهرسازی اسلامی، در قالب عناصر ذکر شده استخراج شده است. بدین‌صورت که کلیدواژه در این منابع، مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته و مفاهیم و دستورات مرتبط با آن مشخص شده است.

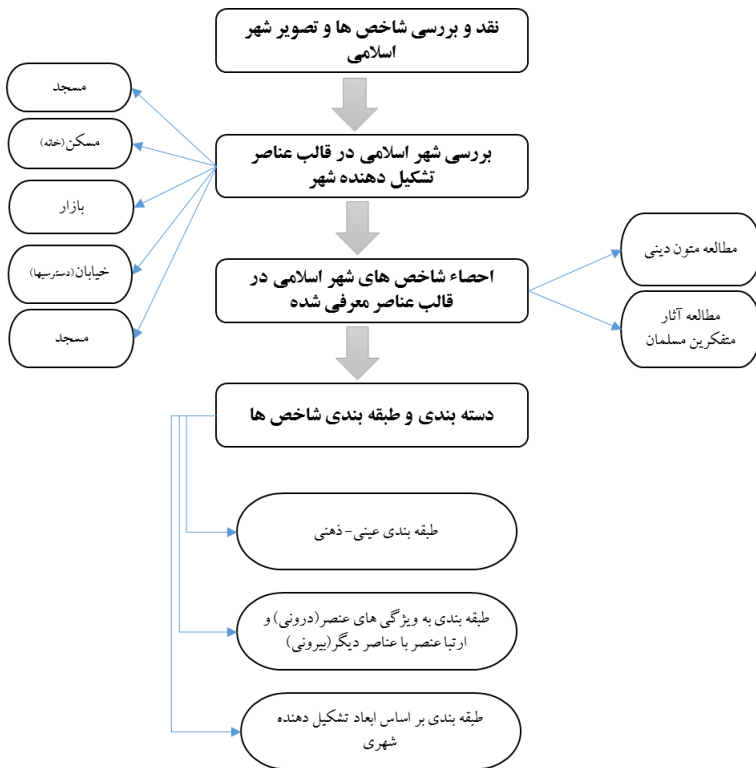
۲. مطالعه شهرهای مسلمین: همچنین، برای مطالعه شهرهای مسلمین، از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است که با مطالعه متون مربوط به شهرهای کاشان، کوفه، اصفهان، ری و... که توسط اندیشمندان مختلف به نگارش درآمده، بررسی و مفاهیم مرتبط با عناصر پنج‌گانه شهری استخراج شده است.

پس از احصاء شاخص‌ها، با بررسی این متون انبوهی از ویژگی‌های مسجد، بازار، مسکن، خیابان و فضاهای همگانی در دسترس می‌باشد. برای دسته‌بندی، این شاخص‌ها به سه شیوه تحلیل و طبقه‌بندی می‌گردند. این سه شیوه عبارتند از:

۱. طبقه‌بندی شاخص‌ها بر اساس ویژگی‌های فیزیکی عینی و انتزاعی: شاخص‌های استخراج شده در مورد شهر اسلامی، در بخش‌های مختلف به صورت ویژگی‌های عینی مانند ارتفاع، سقف، متراژ بنا و... و ویژگی‌های ذهنی مانند حریمت، آرامش و... به دست می‌آید. طبق این دسته‌بندی، تعدادی شاخص در دو بخش و بر حسب عناصر پنج‌گانه بررسی می‌شود. برای نمونه، ویژگی‌های عینی مسکن، محل درب ورودی، آشپزخانه، پنجره و... و ویژگی‌های انتزاعی آن، مانند حس آرامش در مسکن، حریمت و... .

۲. طبقه‌بندی شاخص‌ها، بر اساس بررسی خود عنصر، سازه و ویژگی‌های درونی هر یک از عناصر پنج‌گانه و بررسی این عنصر، در ارتباط با سایر عناصر بیرونی؛ با مطالعه متون معرفی شده، ویژگی‌های خود عنصر به تنهایی و ویژگی‌های آن، در ارتباط با سایر عناصر استخراج و مورد بررسی است. این ویژگی‌ها، در قالب عناصر پنج‌گانه معرفی شده، طبقه‌بندی می‌گردد. برای مثال، ویژگی نشانه بودن مسجد، در ارتباط با سایر عناصر و ویژگی ساده بودن ظاهر مسجد، به‌عنوان یک ویژگی عنصری می‌باشد.

۳. طبقه‌بندی ابعاد و لایه‌های مختلف شهری، در قالب عناصر اصلی که استخوان‌بندی شهر و روح آن را تشکیل می‌دهند، ارزیابی می‌گردد. بدین‌منظور، شاخص‌های به‌دست‌آمده در قالب پنج بخش کالبدی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی - مذهبی و زیست‌محیطی، دسته‌بندی شده است تا بدین‌منظور قلمرو و محدوده تأثیرگذاری هر شاخص روشن گردد.

نمودار ۱. ساختار و روند پژوهش

مبانی نظری

واژه «تمدن»، به‌عنوان نمود عینی و قابل مشاهده هر فرهنگ و تفکری، به‌معنای خاص شهرنشینی و از ریشهٔ مدنیت گرفته شده است (پارسانیا، ۱۳۸۸، ص ۱۴۳؛ جبارپور، ۱۳۹۳، ص ۴۵). تمدن، مجموعهٔ دستاوردهای مادی و

معنوی بشر در یک منطقه، کشور یا عصر معین یا حالات پیشرفته و سازمان‌یافته فکری و فرهنگی هر جامعه که نشان آن پیشرفت در علم و هنر و ظهور نهادهای اجتماعی و سیاسی است (انوری، ۱۳۸۳، ص ۸۶۹). پس وقتی می‌گوییم: تمدن اسلامی، یعنی آن ویژگی‌های زندگی اجتماعی که متأثر از اسلام، فرهنگ اسلامی و تفکر اسلامی است (صادقی، ۱۳۹۲، ص ۳۴). یکی از بارزترین مظاهر تمدن‌ها، شهرها هستند. معماری و شهرسازی از رویی‌ترین و روشن‌ترین نمادها و مؤلفه‌های تمدنی هستند که معمولاً، نسبت بین تمدن و فرهنگ و تفکر را بازنمایی می‌کنند. «با دیدن شهرها می‌توان زمانه و وقت ساکنانش را دریافت و اولویت‌ها و نسبت آنها را با هستی و حقیقت آفتابی نمود و دریافت که ساکنان این شهرها کیستند و به دنبال چیستند» (بیگدلی، ۱۳۹۲، ص ۵۶).

تمدن نوین اسلامی، یعنی شهرنشینی به سبک ایده‌های مطرح شده در قرآن کریم که آخرین و کامل‌ترین نسخه هدایت الهی برای بشر است (قانع، ۱۳۹۱، ص ۵۷). یکی از نمودهای و عرصه‌های ظهور این تمدن در شهر و شهرسازی اسلامی به‌عنوان بسترهای شکل‌گیری تمدن اسلامی است که به‌عنوان یکی از عناصری است که باید نمود همزمان مؤلفه‌های حقیقی و ابزاری تمدن اسلامی باشد. با این برداشت، ساختار فیزیکی و هویتی شهر، نمودی عینی از ابزار در اختیار حقیقت و ماهیت اسلام و راهنمودهای آن است. انسان شهری، نمودی از تجلی و خلیفه خداوند در آن است (علیان و سرائی، ۱۳۹۴، ص ۴۶۵).

در مدینه اسلامی، همه عناصر حول یک مسجد، یا حرم و مکان مقدس شکل گرفته بودند و مسجد در مرکز این شهرها بود. در کنار مسجد، تمامی آنچه یک تمدن دینی به آن نیاز داشت، وجود داشت و شئون فرهنگی - عملی، آن مردمان را در قالب «دار» سامان می‌داد، مانند دارالعلم، دارالجیش، دارالاماره، دارالتجاره، دارالشفاء، دارالموت و... بعد محلات به ترتیبی خاص با کوچه‌هایی تودرتو و دالان‌مانند قرار می‌گرفت. بعد دیوار شهر و سپس مزارع و باغات، معمولاً از مرکز مسجد تا مزارع، بیش از یک ساعت [پایاده] راه نبود (سلیم حکیم، ۱۳۸۱، ص ۴۵-۷۶).

الف. منابع دینی و روایی

در اینجا، به تشریح مطالب و احادیث استخراج شده از دو منبع ارزشمند *میزان‌الحکمه* و *مفاتیح‌الحیاه* می‌پردازیم. این دو منبع، به دلیل بیان موضعی احادیث و همچنین، جامع بودن انتخاب شده است تا با انتخاب زیرعنوان فرعی مرتبط با بحث در کتاب به سرعت بتوان به احادیث آن دست یافت. این احادیث در زمینه پنج عنصر اصلی مدنظر تحقیق یعنی مسجد، مسکن، بازار، محله و معابر استخراج شده است. با توجه به روش پژوهش، در هر بخش گزاره مفهومی مرتبط با آن استنتاج و احادیث در دو قالب طبقه‌بندی شده است. در طبقه‌بندی اول، عینی یا ذهنی بودن شاخص بررسی شده و در طبقه‌بندی دوم، ویژگی‌های درونی و بیرونی تحلیل و مشخص شده است.

همچنین، شاخص‌ها در چند روایت مختلف بیان شده است با این پیش فرض که در هر بار تکرار، یک روایت یا حدیث نکته جدید (شاخص) آن، مرتبط با عنصر مربوط به همان بحث استخراج شده، تا تفکیک مفهومی و وضوح بیشتر در شناسایی گزاره‌ها وجود داشته باشد.

جلول ۱. استخراج شاخص‌های شهر اسلامی در قالب عناصر و دسته‌بندی آن بر اساس احادیث و روایات

عناصر	احادیث و روایات	طبقه‌بندی عینی (فیزیکی)- ذهنی	طبقه‌بندی ویژگی‌های درونی و بیرونی	گزاره مفهومی	ایجاد شهری
مسجد	تختین گامی که پیامبر اسلام ﷺ در آماده‌سازی مدینه به آن پرداخته تأسیس مسجد به‌عنوان پایگاه ارتباطی خدا و خلق و مرکز رسیدگی به امور دنیا و آخرت مردم بود (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۶۳).	عینی - ذهنی	بیرونی	تأکید بر ساخت مسجد و مراکز مذهبی تو سط همه	کالبدی
	رسول خدا ﷺ فرمود: مساجد خود را بی‌ایوان و کنگره بسازید (کتابه از ساده بودن بنای مسجد و نداشتن مزاحمت برای همسایگان) و شهرهایتان را به لحاظ مکان و نمای زیبا به گونه‌ای بسازید که چشم‌نواز بوده و چشم‌انداز داشته باشد. همچنین مساجدتان را به زر و زینت نیارایید آن گونه که یهود و نصاری کتیسه‌های خود را آراستند (همان، ص ۵۶۵).	عینی	درونی	رعایت سادگی در بنای مسجد	کالبدی
	پیامبر اکرم ﷺ فرمود: خدا پاک است و پاکی را دوست دارد پاکیزه است و پاکیزگی را دوست دارد پس آستان زندگی خود را پاکیزه کنید رعایت پاکی و پاکیزگی در بنی، محیط زندگی، کار، محیط‌های علمی و مراکز فرهنگی و عبادی این فرمان مبتنی بر پاکی محیط‌های متنوع زندگی انسان همیشگی و فراگیر است نسیمی که از کوی و برزن طیب می‌گذرد محبوب خدای جمیل است؛ چون شامه شهروندان را با بوی خوش آشنا می‌کند (همان، ص ۶۹۰).	عینی - ذهنی	درونی	رعایت بهداشت و تمیزی	زیست‌محیطی
	امام باقر ﷺ می‌فرماید: در زمان قیام، قائم ما راه‌ها و خیابان‌های اصلی را گسترش می‌دهد و مسجدهایی بر سر راه‌ها می‌سازد (همان، ص ۷۲۸).	عینی	بیرونی	ساخت مسجد بر سر راه‌ها	کالبدی
	حصارسازی راه‌ها - ایجاد سلبمیر - وضو گرفتن، نماز خواندن و... در راه‌های پُرتردد (همان، ص ۷۲۵).	عینی	بیرونی	توصیه به عدم سد معبر و راه بنیان	کالبدی
	امام صادق ﷺ: هر بنایی که بیش از نیاز باشد در روز قیامت پهل گردن صاحب لوست (محمدری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۲۵۱۷).	ذهنی	درونی	ساختن به اندازه نیاز	فرهنگی - مذهبی
	امام علی ﷺ: بدترین مردم نزد خدای پیشوای متحرفی است که خود گمراه است و موجب گمراهی دیگران می‌شود (همان، ص ۷۳۹).	عینی	بیرونی	داشتن پیشوا و امام	فرهنگی - مذهبی
	حضرت محمد ﷺ: در پاسخ به این سؤال که بدترین مردم چه کسانی هستند؟ فرمودند: علمای فاسد (همان، ص ۷۳۹).	عینی	بیرونی	جماعت صالح	فرهنگی - مذهبی
	رسول خدا ﷺ می‌فرماید: از سعادت و خوشبختی مرد مسلمان، داشتن خانه‌ای وسیع، مرکبی راغب و فرزند صالح است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۴۰۲).	ذهنی	درونی	وسیع بودن خانه	کالبدی
	همچنین می‌فرماید: بهترین خانه شمه خانه‌ای است که در آن یتیمی است که احترام و نوازش می‌شود و بدترین خانه آن است که در آن، با یتیم برقراری شود (همان، ص ۴۰۲). امام علی ﷺ: از خوشبختی‌های مرد مسلمان، داشتن مسکن وسیع است (همان، ص ۲۵۱۷).	عینی	بیرونی	محله و همسایگان خوب	اجتماعی
امام علی ﷺ می‌فرماید: ارزش و شرافت خانه به حیاط وسیع، هم‌نشینیان نیکوکار و صالح است و برکت خانه به بودن آن در منطقه خوب و محوطه وسیع و همسایگان خوب و همراه است (همان، ص ۴۰۵).					
رسول خدا ﷺ می‌فرماید: به راستی خدای متعال دوست دارد هر یک از شما هرگاه کاری می‌کنه آن را محکم و استوار انجام دهد. همچنین ایشان می‌فرمایند: خدا کسی را که در خانه‌ای ویران ساکن شود، دوست ندارد (همان، ص ۵۴۰).	عینی	درونی	استحکام بنا	کالبدی	

کالبدی	سقف متادل	درونی	عینی	امام صادق علیه السلام می‌فرماید: سقف خانه را به اندازه متاعل بسازید (هفت ذراع) زیرا فراتر از آن جایگاه شیاطین است (همان، ص ۴۴۵)
زیست‌محیطی	پاکیزگی و تمیزی	درونی	عینی	امام صادق علیه السلام می‌فرماید: از سعادت انسان است که اتاق نشیمن خوب داشته باشد و آستانه خانه‌اش وسیع باشد و سرویس بهداشتی و حمام تمیز داشته باشد همچنین، حضرت می‌فرماید یکی از راههای نجات و فایز آمدن بر مشکلات زندگی، داشتن خانه‌ای است که از وسعت لازم برای گنجایش فرد و خانواده‌اش برخوردار باشد. همچنین، می‌فرماید شومی در خانه‌ای است که حیاطش کوچک‌تر همسایگانش بد و عیب‌هایش بسیار باشد (همان، ص ۱۱۴ و ۱۱۵). امام صادق علیه السلام در حدیثی می‌فرماید: پاکیزگی از اخلاق پیامبران است. همچنین، امام علی علیه السلام می‌فرماید: خانه‌هایتان را از تارها عنکبوت پاکیزه نگه دارید؛ چرا که مایه فقر است. به علاوه داشتن وضوخانه و دستشویی پاکیزه بخشی از سعادت انسان است (همان، ص ۱۱۴ و ۱۱۵).
فرهنگی - مذهبی	بهره‌گیری درست معصیت باعث ویرانی	درونی	ذهنی	امام کاظم علیه السلام می‌فرماید: خدا را سزااست هر خانه‌ای که در آن نافرمانی‌ش کنند خرابی‌ش کند تا خورشید بر آن بتابد و از گناه انجام شده پاک‌تر گرداند. لذا معصیت خدا منجر به ویرانی خانه خواهد شد (همان، ص ۳۲۰).
اجتماعی	رعایت شرایط زمان و مکان	درونی	عینی	امام رضا علیه السلام خانه‌ای خرید و به یکی از مؤلفین خود فرمان داد که به آن خانه منتقل شود و فرمود منزل تو تنگ است. آن شخص گفت: این منزل تنگ را پدرم بنا کرده است. آن حضرت فرمود: اگر پدر تو نالن بود تو هم باید نالن باشی؟ (همان، ص ۴۸۹).
اجتماعی	پرهیز از بخل در سکونت دادن دیگران در خانه‌های خالی	بیرونی	ذهنی - عینی	امام صادق علیه السلام می‌فرماید: هر کس خانه‌ای دارد که مؤمنی به سکونت در آن نیازمند است و او را از سکونت دادن محروم کند خدا به فرشتگان می‌فرماید: ای فرشتگان، بنده من بر بنده دیگرم برای سکونت بخل ورزید. به عزتم سوگند هرگز او در بهشت من جای نخواهد داشت (همان، ص ۲۸۳).
زیست‌محیطی	دفع بهداشتی زباله‌ها	بیرونی	عینی - ذهنی	رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: پارچه و لوازم آلوده را از خانه‌هایتان بیرون نگیرید؛ چرا که آن، چوگابه و جایگاه پلیدی و آلودگی است. همچنین می‌فرماید: شب زباله‌ها را در خانه‌هایتان نگه ندارید. که جایگاه آلودگی است (همان، ص ۱۲۶).
فرهنگی - مذهبی	پرهیز از فخر فروشی	درونی - بیرونی	ذهنی عینی	امام علی علیه السلام : از کنار خانه مردی گذشت که آن را از آجر ساخته بود پرسید: این خانه از کیست؟ عرض شد: از فلان فریب‌خورده (دنيا). بعد از کنار خانه دیگری گذشت که صاحب او نیز آن را از آجر ساخته بود فرمود: این هم فریب‌خورده دیگری است (محمدری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۲۵۱۷).
فرهنگی - مذهبی	پرهیز از فروختن مسکن	درونی	عینی - ذهنی	حضرت محمد صلی الله علیه و آله کسی که برای خودنمایی و شهرت ساختمانی بسازد، در روز قیامت آن را بر پشت خود تا هفت زمین حمل می‌کند و سپس، به صورت طوقی از آتش فروزان در گردن او در می‌آید و آنگاه در آتش پرت می‌شود عرض کردیم: ای رسول خدا! چگونه برای خودنمایی و شهرت می‌سازد؟ فرمود: اضافه بر نیاز و کفایتش یا برای فخرفروشی می‌سازد (همان، ص ۲۵۱۹).
فرهنگی - مذهبی	پرهیز از فروختن مسکن	درونی	عینی - ذهنی	حضرت محمد صلی الله علیه و آله هر که خانه‌ای بفروشد و با پول آن خانه‌ای مانند آن نخرد، مالش برکت نمی‌یابد (همان، ص ۲۵۱۹).
کالبدی	زیبا ساختن راه‌ها	درونی	عینی - ذهنی	در حدیثی از پیامبر صلی الله علیه و آله اسلام آمده است: شهرهایتان را به لحاظ مکان و نمای زیبا به گونه‌ای بسازید که چشم‌نواز بوده و چشم‌انداز داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۳۴).
راه‌ها و مسیری‌ها				

اجتماعی	مشارکت در راهسازی	بیرونی	ذهنی	رسول خدا ﷺ فرمود یکی از کارها و نیکی‌های مؤمن پس از مرگش به او می‌رسد مسجلی است که ساخته است. باز فرمود هفت چیز است که پس از مرگ توبیش به بنده می‌رسد که از جمله آن مسجلسازی و راهسازی است (همان، ص ۵۶۴).
فرهنگی - مذهبی	مرکب مناسب و استفاده از آن در راه خدا	بیرونی	ذهنی	امام صادق ﷺ می‌فرماید از سعادت مؤمن داشتن مرکبی است که نیازهای خود را با آن برآورد و حقوق برادران ایمانی را با آن ادا کند (همان، ص ۶۴۸).
			ذهنی	پیامبر ﷺ فرموده است: برترین هزینه‌ای که انسان می‌پردازد هزینه خانواده و هزینه مرکبی است که برای جهاد در راه خدا آماده می‌شود (همان، ص ۶۴۹).
زیست‌محیطی	تمیزی و نظافت مهابر جلوگیری از سد ممبر	درونی	عینی	پیامبر اکرم ﷺ فرمود: هر گروه بر اثر سه کار ناروا از رحمت خدای متعال به دورند: کسی که مکان عمومی را آلوده کند، کسی که از آب نوبه‌ای جلوگیری کند، کسی که سد ممبر کند و مانع عبور عابران شود (همان، ص ۶۹۳).
کالبدی	اختصاص فضایی برای راه	بیرونی	عینی	امیرمؤمنان ﷺ می‌فرماید هنگام تقسیم اراضی و زمین‌ها برای عبور و مرور مردم راهی را مشخص کنید.
کالبدی	عرض مناسب راهها	درونی	عینی	امام باقر ﷺ می‌فرماید: در زمان قیام، قائم ما راهها و خیابان‌های اصلی را گسترش می‌دهد و مسجدهایی بر سر راهها می‌سازد (همان، ص ۷۲۸).
اجتماعی	رعایت حقوق در بخش سواری و پیاده‌خیابان	درونی	عینی	پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: در جاده عمومی سواری بر پیاده مقدم است و اولویت دارد همان‌طور که برهنه بر کفش پوشیده اولی است (همان، ص ۷۲۸).
زیست‌محیطی	نظافت مسیر	درونی	عینی - ذهنی	پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: مانع و خشاک را از راه مسلمانان کنار بزن و می‌فرماید: ایمان هفتاد و اندی شاخه دارد که که کمترین و آسان‌ترین آن، زودن مانع و مایه اذیت از جاده و راه است (همان، ص ۷۲۸). روشنایی راههای عمومی در احادیث مکرری از پیامبر اکرم ﷺ مورد تأکید قرار گرفته است (همان، ص ۷۳۲).
کالبدی	جلوگیری از سد ممبر و بروز ترافیک در مسیرها	درونی	عینی	پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: هر کس در مسیر راه مسلمانان آب ناولد، یا چاه را جاری سازد یا میخی بکوبد یا حیوانی را ببندد و یا گودالی حفر کند و... که موجب آسیب عابران شود ضامن است (همان، ص ۷۳۳).
		بیرونی	عینی	مصادیق سد ممبر: حصارسازی راهها - نشستن در سر راهها - فرود آمدن در وسط راهها - وضو گرفتن در راههای پر تردد - نماز در راههای با تردد (همان، ص ۷۳۵).
فرهنگی - مذهبی	فرهنگ عفاف در مسیرها	بیرونی	عینی	پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: راه رفتن زنان جز در کنار راهها روا نیست و می‌فرماید: وسط راه جای تردد زنان نیست (همان، ص ۷۳۶).
اجتماعی	وجود حکومت برای ایمنی راهها	بیرونی	عینی	امام علی ﷺ: مردم را ناچار فرمائید بایده نیکوکار و تبهکار، زیرا در حکومت او فرد با ایمان کار خویش (طاعت خدا) می‌کند و کافر بهره خویش را می‌برد و خلودن با وجود حکومت هر کس را به لاجل مقرر می‌رساند و به وسیله او مالیتها جمع‌آوری می‌شود و راهها امن می‌گردد و حق تاولن از زورمند ستنده می‌شود و نیکوکار آسایش می‌یابد و از تبهکار در امان می‌ماند (محمدری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۱۲۰۰-۸۴).
فرهنگی - مذهبی	محوریت سعی و تلاش در تجارت و بازار	بیرونی	ذهنی	خلودن می‌فرماید: انسان جز محصول کوشش خویش مالک چیزی نیست و همچنین امام رضا ﷺ نیز اجزش را کمتر از جهاد در راه خدا نمی‌داند (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۸۵).
			ذهنی	روایاتی نیز کم همتی را مانع پیشرفت و تنبلی را مایه حقارت و سرپار دیگران بودن را ناشایست می‌شمارند پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: هیچ کس غنایی بهتر از غنای فراهم آمده از کار خویش نخورده است (همان، ص ۸۷).

			ذهنی	امام صادق: به فرزندان‌شان می‌فرمودند: از دو خصالت تنبلی و بی‌حوصلگی (بی‌قراری) پرهیز که این دو مانع بهره‌گیری تو از دنیا و آخرت می‌شوند. همچنین، می‌فرمایند منفورترین مردم نزد خدا کسی است که شب خواب و روز بیکار باشد.
			ذهنی	ابن عباس می‌گویند: رسول خدا هرگاه کسی را می‌دید و از او خوشش می‌آمد، می‌پرسید: آیا حرفه‌ای داری؟ اگر می‌گفتند: خیر، می‌فرمود: از چشمم افتاد. پرسیدند: چرا ای رسول خدا؟ فرمود: هرگاه مؤمن دارای حرفه‌ای نباشد به ناچار از دین خویش برای تأمین زندگی بهره می‌برد و دین‌فروشی می‌کند (همان، ص ۸۹ و ۹۰).
فرهنگی - منه‌بی	پرهیز از تجمل‌گرایی	بیرونی	ذهنی	لیاس شهرت: رسول خدا ﷺ از انگشت‌نما شدن در هر سو (افراط و تفریط) نهی فرموده است. لیاسی را که در آن زیبایی یا زشتی شهرت دارد ننویسند؛ زیرا که هر کس لباس شهرت بپوشد خلوند از او روی گرداند تا وقتی که آن را کنار نهد. همچنین، رسول خدا ﷺ می‌فرمایند: پوشش و لباس نشان بی‌نیازی است و آدمیزاد حق دارد لباسی داشته باشد که عورت او را ببوشاند. همچنین، ایشان می‌فرمایند: خلوند عریانی و برهنه شدن نمی‌پسندد.
فرهنگی - منه‌بی	داشتن برخورد حمایتی با هم‌کیشان	بیرونی	عینی	مسلمانان در خرید و فروش با هم کیش باید برخوردی حمایتی داشته باشند نه سودجویانه و ظالمانه (همان، ص ۲۸۵).
فرهنگی - منه‌بی	اعتمادسازی	بیرونی	ذهنی	امیرمؤمنان علی: می‌فرمایند ای مردم، هر کس به دینداری و درستکاری برادرش مطمئن است به گفتارهای دیگران درباره او گوش نپسارد.
فرهنگی - منه‌بی	وفای به عهد در معامله با اهل کتاب	بیرونی	ذهنی	امام سجاده: می‌فرمایند در معامله با اهل کتاب به حکم خدا عمل کن و از اینکه آنها در پناه اسلام‌اند پیمان الهی را مراعات کن و باید برای وفای به این پیمان؛ میان تو و آنها مانی باشد (میانا به آنان ستم کنی) (همان، ص ۳۱۱).
اجتماعی	امنیت بازار (فضای کار مومنان)	دروزی - بیرونی	ذهنی	امام رضا: می‌فرمایند یکی از ابعاد امامت به مسلمان دادن نظام مسلمانان، صلاح دنیا و عزت مومنان است (تحقق این امور در گرو امنیت همه‌جانبه برای مردم است) (همان، ص ۴۵۹).
اجتماعی	پرهیز از حق‌الناس	بیرونی	ذهنی	امیرمؤمنان علی: می‌فرمایند خدای سبحان حقوق بندگان را بر حقوق خویش مقدم کرده است و رعایت حقوق مردم، به ادای حقوق خدا خواهد انجامید. همچنین می‌فرمایند: ستم برخی بندگان به برخی دیگر (بدون ادای حق‌الناس) بخشوده نمی‌شود (همان، ص ۳۷۷).
فرهنگی - منه‌بی	وجود امریه معروف و نهی از منکر در بازار	بیرونی	ذهنی	امام باقر: می‌فرمایند به راستی که با امر به معروف و نهی از منکر، راه‌ها امنیت می‌یابند. کسبها حلال می‌شوند، حقوق غضب شده بازگرداند می‌شوند و زمین آباد می‌گردد و از دشمنان داخل می‌شود و امور سامان می‌یابند (همان، ص ۵۰۹).
فرهنگی - منه‌بی	نیکی و خوش خلقی مردم و کسبه	بیرونی	ذهنی	امام صادق: می‌فرمایند: نیکی و خوش خلقی شهرها را آباد و بر عمرها می‌افزاید (همان، ص ۵۲۷).
اجتماعی	شراکت با مؤمنان	بیرونی	ذهنی	رسول خدا ﷺ فرمود: مؤمن سراسر سود است؛ اگر همراهش شوی سودت رساند و اگر با او مشورت کنی سودت دهد و اگر شریکش شوی سودت رساند و همه چیز او سودمند است (همان، ص ۵۲۹).
اقتصادی	عدم تکلی‌گری یا چشم‌نداشتن به دست دیگران	بیرونی	ذهنی	امیرمؤمنان علی: تکلی‌گری یوغ‌گذاشت که عزت و سربلندی را از انسان می‌سندد و حسب او را از بین می‌برد (همان، ص ۵۵۶).
فرهنگی - منه‌بی	پرهیز از کم‌فروشی، دروغ، ریه‌خیانت و دزدی	بیرونی	ذهنی	آثار درامدهای فاسد؛ قحطی و کمبود دوری از رحمت الهی، ورود به دوزخ، کاهش روزی حلال رسول خدا ﷺ فرمود: پس از من هرگاه کم‌فروشی شود، خدا مردم را به

				قحطی و کمبود گرفتار سازد (همان، ص ۵۹۳). رسول خدا ﷺ فرمود مالی که از راه دروغ، ربه خیانت و دزدی به دست آید صرف آن برای زکات صدقه حج و عمره پذیرفته نمی‌شود (همان، ص ۵۹۳).
فرهنگی - مذهبی	ستایش تجارت	بیرونی	ذهنی	تجارت رسول خدا ﷺ فرمود برکت ده جز طرد نه هم آن در تجارت است و یک هم آن در نام است و می‌فرماید نه هم روزی در تجارت و یک هم آن در دلماری است (همان، ص ۶۰۳)
فرهنگی - مذهبی	خلع‌محوری در خرید و فروش، آسان‌گیری در تجارت پذیرش پشیمانی خریدار، صفاقت تجارت در وطن، حفظ منبع درآمد	بیرونی	عینی - ذهنی	آداب تجارت خلع‌محوری در خرید و فروش، آسان‌گیری در تجارت پذیرش پشیمانی خریدار، صداقت تجارت در وطن، حفظ منبع درآمد (همان، ص ۶۰۷).
فرهنگی - مذهبی	ناچوایمردی، بازارگردی، سوگند در دلوسته فریب در معامله	بیرونی	ذهنی - عینی	رفقارهای ناپسند در دلوسته ناچوایمردی، بازارگردی، سوگند در دلوسته فریب در معامله (همان، ص ۶۱۲).
فرهنگی - مذهبی	اهتمام به امور مسلمانان	بیرونی	ذهنی	حضرت محمد ﷺ: هر که روز خود را شروع کند و به امور مسلمانان اهتمام نوزده مسلمان نیست (محملی ری‌شهری، ۱۲۸۵، ص ۲۵۵۳).
فرهنگی - مذهبی	پرهیز از پاتوق (تجمعات و بازار گرمی) در بازار	بیرونی	ذهنی	امام علی ﷺ: در نامه خود به حارت مهنانی می‌فرماید: از پاتوق‌های بازارها پرهیز که محل حضور شیطان و عرضه‌گاه فتنه‌ها و گمراهی‌ها است (همان، ص ۲۶۳۳).
فرهنگی - مذهبی	عدم وابستگی به دنیا	بیرونی	ذهنی	پیامبر خدا ﷺ: بازار، سرای بی‌خبری و غفلت است. پس هر که در بازار یک تسبیح گویند خلیوند هزار هزار توبل برایش رقم زند
فرهنگی - مذهبی	پرهیز از گذرانیدن وقت زیاد در بازار	بیرونی	ذهنی	پیامبر خدا ﷺ: اگر می‌توانی، اولین کسی می‌باش که وارد بازار می‌شود و از همه آخرتر از آن بیرون می‌آید زیرا بازار آوردگاه شیطان است و پرچمش را در آن بر می‌افزارد
فرهنگی - مذهبی	مصلقات‌های بازار شیطانی و غفلت برانگیز	درونی	ذهنی	امام باقر ﷺ: بهترین جای زمین بازارهاست؛ بازار میلان لیبس است. بملاندن پرچم خود را در آنجا نصب می‌کند و کرسیش را می‌گذارد و فرزندانش را همه سو می‌پراکنند از کسی که پیمانه را کم می‌دهد تا کسی که ترازو را سبک می‌گیرد و کسی که در گز کردن دزدی می‌کند یا کسی که برای فروش کالایش به دروغ متوسل می‌شود او به فرزندانش می‌گوید: بر شما باد [فریفتن] مردی که پدرش (حضرت آدم) مرده درحالی که پدر شما هنوز زنده است. لیبس یا اولین کسی که به بازار می‌آید وارد می‌شود و با آخرین تفری که بازار را ترک می‌کند برمی‌گردد
فرهنگی - مذهبی	رعایت حق	بیرونی	ذهنی	امام علی ﷺ: وارد بازار می‌شد و می‌فرمود: ای بازاریان! از خنا بترسید و از سوگند خوردن دوری کنید زیرا سوگند یاد کردن گرچه کالا را به فروش می‌رساند اما برکت را می‌برد. همانا کاسب گنهگار است مگر آن کاسبی که در دلوسته حق را را رعایت کند بدو دقتان باد! سپس می‌رفت و چند روز بعد دوباره می‌آمد و سختانی بدین گونه می‌فرمود
زیست‌محیطی	حفظ آبرو و پرهیز از عیب‌جویی و سخن چینی	بیرونی	ذهنی	رسول خدا ﷺ: می‌فرماید ای مسلمانانی که با زبان اسلام آورده ولی ایمان خالصانه در دلتان جای نگرفته است. مسلمانان را مذمت نکنید و عیب‌هایشان را آشکار نسازید زیرا هر کس عیب‌های مسلمانان را آشکار سازد خدا عیش را آشکار کند. لذا ایشان می‌فرماید هر کس از تعدی به آبروی برادر مسلمانش جلوگیری کند بهشت برای او حتمی است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۲۸۸-۲۸۹).

مصادیقی از شهروندان که اسلام به حسن معاشرت با آنان سفارش نموده است: خلوند در قرآن می‌فرماید: خدا را بی‌رسنید و چیزی را شریک او نسازید و به پدر و مادر و خویشاوند و یتیمان و بی‌نویان و همسایه نزدیک و دور و همنشین و... نیکی کنید. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: ای علی! همسایه را گرامی بدار، گرچه کافر باشد امام علی ﷺ می‌فرماید: رسول خدا همواره توصیه به نیکی و معاشرت با همسایگان می‌نمود تا آنجا که ما گمان بردیم او می‌خواهد آنان را وارث و سهم سازد. امام باقر ﷺ به نقل از امام علی ﷺ و رسول اکرم ﷺ می‌فرماید: همسایه مانند خود انسان است از هرگونه زبان و گناه باید مضمون باشد و حرمت همسایه بر همسایه همانند حرمت مادر است (همان، ص ۳۴۱-۳۴۲).	عینی - ذهنی بیرونی - درونی	حریم همسایگی (محدوده‌ای که در دایره همسایگان یک خانه قرار دارد) حفظ حرمت همسایه	فرهنگی - مذهبی
رسول خدا ﷺ فرمود: مؤمن سراسر سود است؛ اگر همراهش شوی سودت رساند و اگر با او مشورت کنی، سودت دهد و اگر شریکش شوی، سودت رساند و همه چیز او، سودمند است (همان، ص ۵۲۹).	ذهنی بیرونی	همسایگی با مؤمنان	فرهنگی - مذهبی
پیامبر اکرم ﷺ فرمود: خدا پاک است و پایی را دوست دارد، پاکیزه است و پاکیزگی را دوست دارد پس آستان زندگی خود را پاکیزه کنید. نسیمی که از کوی و برزن طیب می‌گذرد محبوب خدای جمیل است چون شامه شهروندان را با بوی خوش آشنا می‌کند (همان، ص ۶۹۰). پیامبر اکرم ﷺ فرمود: هر گروه بر اثر سه کار ناروا از رحمت خدای متعال به دورند: کسی که مکان عمومی را آلوده کند، کسی که از آب نوبه‌ای جلوگیری کند، کسی که سد معبر کند و مانع عبور عابران شود (همان، ص ۶۹۳).	عینی درونی	تمیزی و پاکیزگی محلات: بوی خوش در محلات (به واسطه گیاهان) پرهیز از آلودنمونن محله	زیست‌محیطی اجتماعی
امام صادق ﷺ می‌فرماید: درخت‌های نمردهنده را قطع نکنید که اگر چنین کنید خدا سخت برای شما عذاب می‌فرستد همچنین، امام رضا ﷺ می‌فرماید: قطع درخت در صورت نیاز و با تبدیل و جایگزینی ممانی ندارد (همان، ص ۷۱۰). پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: نگاه کردن به سبزه به آب روان و به روی نیکو مایه روشنی دیده هستند معلوم می‌شود که ایجاد و حفظ پارک و بوستان و گلستان و فضای سبز و... مطلوب اسلام است (همان، ص ۷۱۵).	ذهنی بیرونی ذهنی بیرونی	تأکید بر کاشت گیاهان	زیست‌محیطی
امام علی ﷺ: سرور قوم، خلمتگزار آنهاست. همچنین، کسی است که بار برادران خود را به دوش کند و با همسایگانش نیکو همسایه‌داری کند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۲۶۱۵).	ذهنی بیرونی	نیکو همسایه‌داری	فرهنگی - مذهبی
امام صادق ﷺ: رسول خدا درباره شراکی در زمین و خانه حکم به شفه داد و فرمود: ضرر و زیان زدن به یکدیگر ممنوع است و فرمود: زمانی که حدود اراضی و خانه‌ها مشخص شد (و از یکدیگر تشکیک شدند، از حالت مشاع در آمدند) دیگر حق شفه وجود ندارد (همان، ص ۷۳۱).	بیرونی	ضرر و زیان نرساندن به هم در مشاعات	اجتماعی
حضرت محمد ﷺ: مسلمانان در سه چیز شریکند در آب و مرتع و آتش (مواد سوختنی) و جلوی استفاده دیگران از آنها را نباید گرفت (همان، ص ۷۳۶).	عینی بیرونی	شراکت در آب، گیاهان و مواد سوختنی	فرهنگی - مذهبی

ب. منابع تخصصی در حوزه شهر و شهرسازی اسلامی

در این بخش، به مطالعه منابع تخصصی شهرسازی و معماری مرتبط با هدف و موضوع پژوهش می‌پردازیم. هدف این بخش، ارائه تصویری کم‌وبیش روشن از اصول و قواعد شهر و شهرسازی اسلامی - ایرانی می‌باشد. با توجه به

اینکه بیشتر شاخص‌ها و گزاره‌های استخراج شده در بخش قبل (منابع فقهی و دینی) از نوع ذهنی می‌باشد، این بخش به کار اضافه شده تا استنباط‌های متخصصان از این موضوع با توجه به مطالعات و تخصص آنان، در رسیدن به هدف مورد نظر تحقیق راه گشا باشد.

جدول ۲. استخراج شاخص‌های شهر اسلامی در غالب عناصر و دسته‌بندی آن بر اساس منابع تخصصی

عناصر	منابع	مهم‌ترین ویژگی‌های مشترک منابع مطالعه شده	طبقه‌بندی کلی	طبقه‌بندی عینی - ذهنی	طبقه‌بندی درونی و بیرونی (بیرونی)
بازار	رجایی، ۱۳۸۹؛ اکرامی، ۱۳۷۵؛ دانشپور و شیرزی، ۱۳۹۳؛ لورچی، ۱۳۹۱؛ پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۵؛ تقی‌زاده، ۱۳۸۷؛ خواجه‌نبی و کوچکی، ۱۳۹۳؛ سلیم حکیم، ۱۳۸۱؛ رهایی و همکاران، ۱۳۹۲؛ ستاری و ساریانقی و نیچی، ۱۳۸۸؛ زنگی‌یادی و همکاران، ۱۳۹۱	اولویت‌دهی به کالاها و اجناس داخلی	اقتصادی	ذهنی	بیرونی
		شفافیت	اقتصادی - کالبدی	ذهنی	درونی
		وجود اصناف و تشکلهای بازار و سازماندهی بر اساس آن	اقتصادی	ذهنی	درونی
		وجود بازارهای متعدد در شهر	کالبدی	عینی	درونی
		قرارگیری در مرکز شهر	کالبدی	عینی	بیرونی
		پیونددهنده فضاها و عناصر اصلی شهر	کالبدی	ذهنی	بیرونی
		طبقه‌بندی مشاغل بر اساس منزلت شان در ارتباط با مسجد اصلی شهر ^۱	فرهنگی - مذهبی	ذهنی	بیرونی
		مکان خیزش و شکل‌گیری جریان‌ها و جنبش‌های اجتماعی	اجتماعی	ذهنی	بیرونی
		تنوع و اختلاط کاربری‌ها	کالبدی	عینی	درونی
		مراهم‌نامه کاسی اسلامی ^۲	فرهنگی - مذهبی	ذهنی	درونی
		عدم سیطره مادی و معنوی بازار بر شهر	فرهنگی - مذهبی	ذهنی	بیرونی
		توجه بازاریان به کسب‌های حلال و حرام و رعایت شرایط معاملات	فرهنگی - مذهبی	ذهنی	درونی
		طراحی خوشایند و چشم‌نواز	کالبدی	عینی	بیرونی
		وجود سلسله‌مراتب در عرضه کالاها از تولید تمعیر، عرضه، انبار و نگهداری کالاها	کالبدی	عینی	درونی
مسجد	عطایی‌همدانی و همکاران، ۱۳۹۰؛ آذر و همکاران، ۱۳۹۲؛ شیمی و همکاران، ۱۳۷۶؛ پیرنیا، ۱۳۸۲؛ مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹؛ پروین و کلاتری، ۱۳۹۲؛ تقی‌آدم، ۱۳۹۲؛ الف؛ سادات حسینی و همکاران، ۱۳۹۲	رابطه کارکردی فضاها و نیاز شهروندان در مقیاس کل بازار	اجتماعی	ذهنی	درونی
		وابستگی بازار به مکان قرارگیری آن	کالبدی	عینی	بیرونی - درونی
		استفاده از مصالح بومی در ساخت بازار	کالبدی	عینی	درونی
		مقیاس انسانی فضاهای بازار به‌ویژه راسته‌ها	کالبدی	عینی	درونی
		ارتباط‌گیری با طبقات مختلف مردم	اجتماعی	ذهنی	بیرونی
		درای نظام عملکردی یکپارچه	اقتصادی	ذهنی	بیرونی
		حریم مناسب ^۳	کالبدی	عینی	درونی - بیرونی
		در نظر داشتن امکان توسعه	کالبدی	عینی	درونی
		رعایت سادگی	کالبدی	عینی	درونی
		ناپسنودن تقلید از معابد غیرمسلمان	فرهنگی - مذهبی	عینی	بیرونی
مرکزیت داشتن و دسترسی مناسب	کالبدی	عینی	بیرونی		
هفت وجه به وضعیت اقلیمی و طبیعی شهر	کالبدی	عینی	بیرونی		
توجه به طرح‌های توسعه آینده شهر	کالبدی	عینی	بیرونی		

علم تصویرگری در مساجد	کالبدی	عینی	درونی
شاخص بودن در چشم‌انداز شهری	کالبدی	عینی	بیرونی
قابلیت‌های جهت‌یابی، تعیین موقعیت شهروندان، ایجاد کشش در حرکت مقیاس مطلوب و تناسبات	کالبدی	عینی	درونی
رعایت مفهوم عبادت در تمامی مراحل طراحی	کالبدی	ذهنی	درونی
طراحی انصاف‌پذیر ^۲	کالبدی	عینی	بیرونی
ارتباط مساجد با اطراف و طراحی دعوت‌کننده	کالبدی	عینی	بیرونی
استفاده از مصالح بومی در طراحی	کالبدی	عینی	درونی
کیفیت فضایی مناسب برای فعالیت‌های مختلف	کالبدی	عینی	بیرونی
زیبایی کالبد و بنای با حدود معین و القای هویت فرهنگی	کالبدی	عینی - ذهنی	بیرونی - درونی
زمینه حضور تمامی افراد و اقشار در مسجد و ایجاد وحدت میان قومیت‌ها	فرهنگی - مذهبی	ذهنی	بیرونی
عدم قرارگیری بر سر راه و گذرگاه	کالبدی	عینی	بیرونی
نزدیکی به نیازهای مردم	کالبدی	ذهنی	بیرونی
تناسب با کاربری‌های اطراف	کالبدی	ذهنی	بیرونی
پاک و غضبی نبوتن زمین	کالبدی	عینی	درونی
شأنیت مکان مسجد (ارزش اجتماعی زمین)	اجتماعی	عینی	درونی
نماد بودن مسجد در شهر	کالبدی	عینی	درونی
ساختن وضوخانه در کنار درهای ورودی مسجد	کالبدی	عینی	درونی
رعایت اصول پدافند غیر عامل	کالبدی	عینی	بیرونی
داشتن حریم کامل از خانه‌های اطراف و فضاهای عبوری و عمومی	کالبدی	عینی	بیرونی
استحکام و ایمنی خانه	کالبدی	عینی	درونی
ممانعت، سادگی و هماهنگی بدنه‌های خارجی بناها با یکدیگر	کالبدی	عینی	درونی
برخورباری از فضاهایی کلاً خصوصی و خانوادگی و دور از هر نوع مزاحمت همجاری	فرهنگی - مذهبی	عینی	درونی
استفاده مناسب و به جا از هرچیز (تعادل و تناسبات در اجزا و کلیت با توجه به انسان و نیازهای او، استفاده متناسب با نیاز از مصالح و منابع مورد نیاز)	کالبدی	ذهنی	درونی
وجود بعد آرامش و سکینه قلبی در مسکن	کالبدی	ذهنی	درونی
بوم محور بودن و طبیعی شکل گرفتن بافت سکونتگاهها به منظور پیروی از نیروهای طبیعت	زیست‌محیطی	عینی	درونی
تأمین نیازهای انسان بدون تصرف در منابع آیندگان با رویکرد بومی و محلی	زیست‌محیطی	ذهنی	بیرونی
پیمون (استفاده از سیستم ملولار در طراحی و کاربرد سازه و مصالح پایدار و قابل بازیافت)	کالبدی	عینی	درونی
تفکیک عرصه‌های عمومی، نیمه‌خصوصی و خصوصی	کالبدی	عینی	درونی
جولوگیری از دید مستقیم به حیات	کالبدی	عینی	درونی
تنوع فضایی و عملکردی	کالبدی	عینی	درونی
تنظیم و تفکیک قلمروها	کالبدی	عینی	درونی

نصر، ۱۳۹۴؛ همانیان و همکاران، ۱۳۹۲؛ احمدی‌دیسفانی و علی‌آبادی، ۱۳۹۰؛ تقی‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۱۶۰؛ پیرنیا، ۱۳۸۲؛ تقی‌زاده، ۱۳۹۴؛ دانش، ۱۳۸۹؛ لیب‌زاده و همکاران، ۱۳۹۴

مسکن

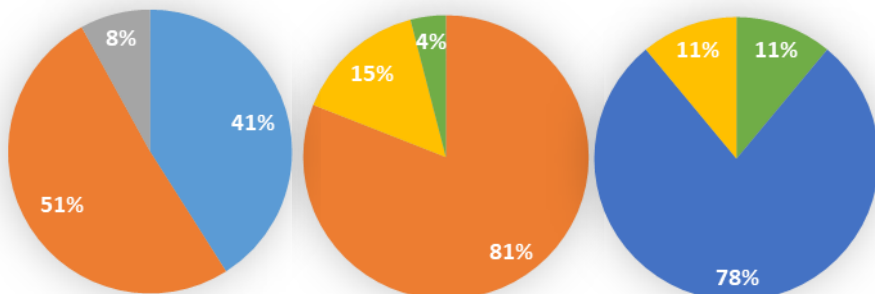
بیرونی	عینی	کالبدی	رعایت حریم زمین و حریم مالکیت همسایگی‌ها و حریم معابر در ساخت خانه		
بیرونی	عینی	فرهنگی - مذهبی	جلوگیری از مزاحمت برای دیگران (تفیر مزاحمت صوتی، تجویز به حریم دیگران، دید و...)		
درونی	ذهنی	کالبدی	قرار گرفتن هر چیزی در جای خود (عناصر و فضاهای خانه با توجه به ماهیت و کاربرد)		
بیرونی	عینی	زیست‌محیطی	حاکمتر استفاده از تأسیسات طبیعی و تمهیدات اقلیمی		
بیرونی	عینی	زیست‌محیطی	ارتباط با طبیعت		
درونی	عینی	کالبدی	جهت‌گیری خانه (قبله و ویژگی‌های اقلیمی)		
بیرونی	عینی	کالبدی	پرهیز از اشراف متقابل خانه‌ها		
درونی	عینی	کالبدی	وسعت خانه		
درونی	عینی	کالبدی	نوع و شیوه مالکیت		
درونی	عینی	کالبدی	ارتفاع مناسب		
درونی	ذهنی	کالبدی	تمرکز بر درون		
بیرونی	عینی	کالبدی	هم‌اوابی و همراهی بنده‌ها با هندسه فضاهای عبوری و راه‌ها و نهرها		
درونی	عینی - ذهنی	اجتماعی	امن بودن		
بیرونی	ذهنی	کالبدی	کاربری مختلط و مورد نیاز مردم		
درونی	عینی - ذهنی	اقتصادی	خودتکالی و استقلال		
بیرونی	ذهنی	زیست‌محیطی	طبیعت‌گرایی		
درونی	عینی - ذهنی	کالبدی	تنوع‌گرایی		
بیرونی	ذهنی	اجتماعی	ریشه‌کن کردن فتر از طریق روابط همسایگی مناسب و قوی	هدایت و طیب‌ان، ۱۳۹۲: شیخی، ۱۳۸۲: توکلی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۵: کرمی، ۱۳۹۵: خاکساری و همکاران، ۱۳۸۵: تقی‌زاده ۱۳۹۲ الف	محله
درونی	ذهنی	فرهنگی - مذهبی	هویت‌سازی با بروز ویژگی‌ها و مشخصات فرهنگی، اجتماعی، نژادی، قومی و مذهبی		
درونی	عینی	اجتماعی	تأمین امنیت محله با نظارت غیررسمی ساکنین		
درونی	عینی - ذهنی	کالبدی	عدالت فضایی و محیط زیستی		
درونی - بیرونی	ذهنی	کالبدی	امنیت پایدار		
درونی	عینی	کالبدی	پیاده‌مجویی		
درونی	عینی	کالبدی	عدم تفکیک فضایی		
درونی	ذهنی	کالبدی	مقیاس انسانی		
درونی	عینی	کالبدی	عرض متناسب با عبورکنندگان		
درونی	عینی	زیست‌محیطی	پاکی معابر و تمیزی		
درونی - بیرونی	عینی - ذهنی	اجتماعی	قانون‌مندی		
درونی	ذهنی	کالبدی	خصوصیت ایستایی و پویایی گنرهای اصلی و فرعی از ترکیب فضاهای حرکت و توقف	تقی‌زاده ۱۳۸۸، ص ۱۶۱؛ تلخایی و همکاران، ۱۳۹۵؛ خاکساری و همکاران، ۱۳۸۵؛ اسلامی‌فرد، ۱۳۸۹؛ جوری، ۱۳۹۱	معابر
درونی	عینی	کالبدی	وجود فضاهای متباین با ویژگی پهن و باریک شدن فضاهای ارتباطی		
درونی	عینی	کالبدی	امنیت معابر		
درونی	عینی	کالبدی	وجود سلسله‌مراتب در شبکه معابر		
درونی	ذهنی	اجتماعی	فراهم آوردن امکان نظارت عمومی		
درونی	عینی	کالبدی	پیاده‌ملا		

درونی	عینی	زیست‌محیطی	توجه به ملاحظات اقلیمی در طراحی معابر		

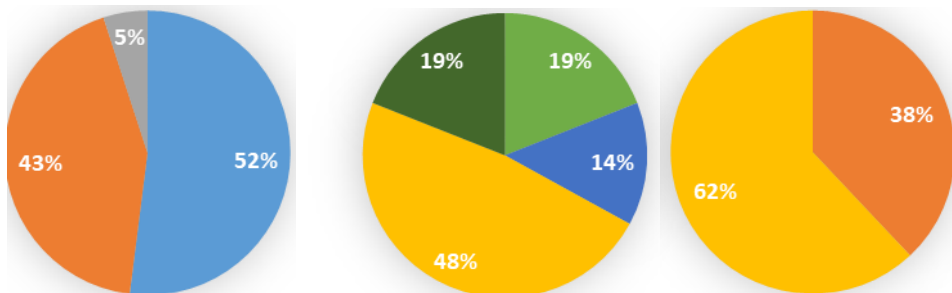
نتیجه‌گیری

با توجه به شاخص‌ها و مطالب استخراج شده از دو دسته منابع ذکر شده، مهم‌ترین شاخص‌ها و ویژگی‌های ذکر شده در مورد هر یک از عناصر پنج‌گانه مدنظر این تحقیق، در جداول فوق بیان شده است. سه نوع دسته‌بندی، برای هر یک از شاخص‌ها، به محققان کمک می‌کند تا برای پژوهش‌های پیش رو، بتوانند هریک از عناصر را به صورت دقیق‌تر و جزئی‌تر مورد تحلیل و بررسی قرار دهند.

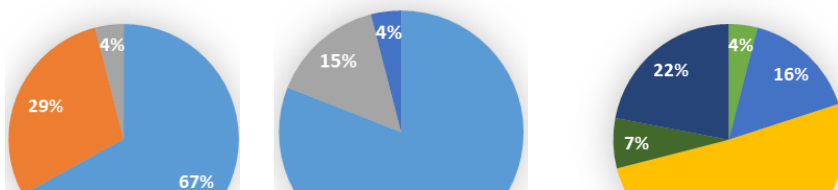
برای جمع‌بندی نتایج تحقیق و بررسی آن، طبقه‌بندی کلی از شاخص‌های احصا شده، برای هریک از عناصر انجام گرفته است. ابتدا به بررسی کلی شاخص‌ها در قالب طبقه‌بندی‌های انجام شده پرداخته و سپس درصد هریک از شاخص‌ها، مشخص شده است.

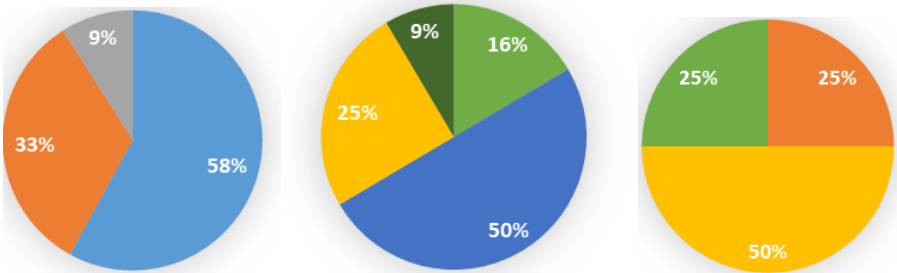
فرهنگی - مذهبی | کالبدی | اجتماعی | عینی-ذهنی | ذهنی | عینی | بیرونی - درونی | بیرونی | درونی
نمودار ۲. درصد هر یک از شاخص‌ها و ویژگی‌های استخراج شده مربوط به عنصر مسجد

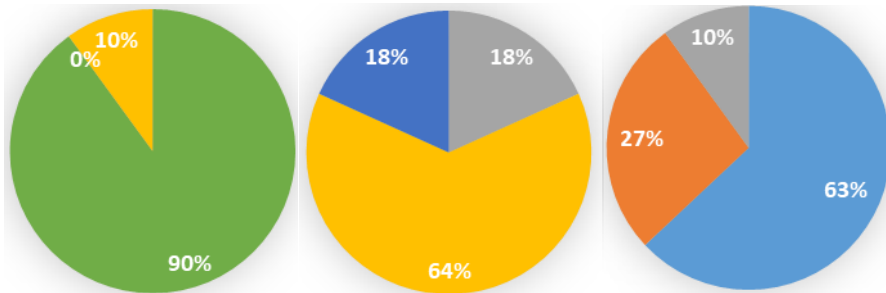
فرهنگی - مذهبی | کالبدی | اجتماعی | اقتصادی | بیرونی - درونی | بیرونی | درونی | عینی | ذهنی
نمودار ۳. درصد هر یک از شاخص‌ها و ویژگی‌های استخراج شده مربوط به عنصر بازار

نمودار ۴. درصد هر یک از شاخص‌ها و ویژگی‌های استخراج شده مربوط به عنصر مسکن

نمودار ۵. درصد هر یک از شاخص‌ها و ویژگی‌های استخراج شده مربوط به عنصر محله

نمودار ۶. درصد هر یک از شاخص‌ها و ویژگی‌های استخراج شده مربوط به عنصر راه و دسترسی

بیشترین شاخص‌های استخراج شده برای عناصر پنج‌گانه، کالبدی است. بیشتر تعداد شاخص‌های عناصر بازار و محله، ذهنی بوده و بیشترین تعداد شاخص‌های عناصر مسجد، مسکن و راه‌ها، عینی بوده است. از این رو، امکان پیاده‌سازی عناصر مسجد، مسکن و راه‌ها بیشتر می‌باشد. به دلیل وجود شاخص‌های عینی بسیار، بیشترین امکان پیاده‌سازی متناسب با شرایط امروز مربوط به عنصر مسجد است.

به‌طور کلی، شاخص‌های عینی قابلیت پیاده‌سازی بیشتری نسبت به شاخص‌های ذهنی دارند. شاخص‌های ذهنی، به دلیل وابستگی زیاد به وجود انسان مؤمن در شهر (نقی‌زاده، ۱۳۹۲، ص ۸۶)، قابلیت پیاده‌سازی کمتری دارند. دال مرکزی پژوهش انجام شده، ابتناء و بازآرایی شهرسازی بر اساس مطالعات روایی انجام شده در کتب *میزان‌الحکمه* و *مفاتیح‌الحیة* بوده است. این پژوهش، ثابت می‌کند گزاره‌های روایی شیعه، قدرت استخراج نظام شهرسازی مبتنی بر اقتضات روز را دارا است.

عناصر تشکیل‌دهنده شهر، به لحاظ کالبدی به پنج عنصر با محوریت مسجد تقسیم می‌شود که عبارتند از: مسجد، مسکن، راه‌ها و دسترسی‌ها، بازار و محله. آنچه در این مجال محل تأمل جدی است، نسبت میان این پنج عنصر در اجزاء داخلی خودشان می‌باشد. استخراج شیوه‌ی درست آرایش درونی پنج عنصر، به ما امکان حرکت به سمت شهر اسلامی را می‌دهد. مسئله مهم دیگری که در این پژوهش بیان شد، ضرورت توجه به این امر است که ایجاد شهر اسلامی، حرکتی کوتاه‌مدت نبوده، بلکه نیازمند تغییرات ذهنی و عینی در سطح جامعه می‌باشد. لازمه‌ی انجام تغییرات ذهنی و عینی در این تحقیق، زمان‌دار بودن این حرکت می‌باشد. از سوی دیگر، برای طبقه‌بندی ابعاد و لایه‌های مختلف شهری، در قالب عناصر اصلی، تفکیک پنج بخشی کالبدی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی - مذهبی و زیست‌محیطی دسته‌بندی شده است که بیانگر چندوجهی بودن این تغییرات است.

نکته مهم این است که بیشتر شاخص‌های استخراج شده تغییرات، در لایه کالبدی را نشان می‌دهد و از میان پنج عنصر شهرسازی مسجد، مسکن و راه‌ها بیشترین ظرفیت تغییر کالبدی را دارند. در این میان، تغییرات در مساجد سه‌ل‌الوصول‌ترین عنصر می‌باشند.

مهم‌ترین پیشنهادات برای پژوهش‌های آینده عبارتند از:

- بررسی شاخص‌ها و اصول شکل‌گیری هر یک عناصر شهری در شهر اسلامی؛
- دستورالعمل پیاده‌سازی شاخص‌های شهر اسلامی؛
- بررسی و نقد شهرهای مسلمانان بر اساس شهرهای اسلامی؛
- بررسی شاخص‌ها و مؤلفه‌ها در سایر متون روایی.

پی‌نوشت‌ها

۱. این طبقه‌بندی مبتنی بر تفسیری است که از موقعیت اکتسابی یا نمادین کالای مورد نظر به عمل می‌آید. حداقل به سلسله‌مراتب سه سطحی از منظر فاصله مطلوب با مسجد جامع منجر می‌گردد.
۲. در بازار اسلامی کاسب حبیب خدا است و باید مراتبی را طی کرده، باید درس مکاسب خوانده و باید عضو انجمن‌های فتوتی می‌بود که خویش را به مولا علی علیه السلام منتسب می‌نمود.
۳. پیش‌بینی حریم ۴۰ متری برای مسجد، به دسترسی آسان خانه‌های قرار گرفته در این حریم و رعایت فاصله منطقی بین دو مسجد
۴. مسجد به گونه‌ای که قابل استفاده برای فعالیت‌های مختلف نظیر؛ علم آموزی، برگزاری کلاس و... باشد.

- احمدی دیسفانی، یدالله و علی آبادی، محمد، ۱۳۹۰، «کنکاشی در باب شکل شهر سنتی از منظر اندیشه اسلامی»، *باغ نظر*، سال نوزدهم، سال هشتم، ش ۱۹، ص ۱۷-۳۰.
- اسلامی فرد، زهرا، ۱۳۸۹، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام*، قم، نشر معارف.
- اکرامی، ابوالفضل، ۱۳۷۵، «بازار در تمدن اسلامی»، *مجله پژوهشی دانشگاه امام صادق*، ش ۳، ص ۶۷-۹۸.
- انوری، حسن، ۱۳۸۳، *فرهنگ روز سخن*، تهران، سخن.
- اورجی، فاطمه، ۱۳۹۱، «بازار و کارکردهای اجتماعی - فرهنگی آن در تمدن اسلام و ایران»، *مطالعات تاریخ ایران اسلامی*، سال اول، ش ۳، ص ۳۹-۵۵.
- آذر، عادل و همکاران، ۱۳۹۲، «شناسایی و رتبه‌بندی معیارهای مؤثر بر مکان‌یابی مساجد»، *مدیریت اسلامی*، سال بیست‌ویکم، ش ۲، ص ۲۰۵-۲۲۲.
- بمانیان، محمدرضا و همکاران، ۱۳۹۲، «تأثیر اصول فقهی مرتبط با حقوق شهروندی بر پایه عدل در طراحی مسکن (نمونه موردی: سه مورد از خانه‌های ایرانی - اسلامی)»، *مطالعات شهر ایرانی - اسلامی*، ش ۱۲، ص ۸۹-۱۰۰.
- بیگدلی، عطاءالله، ۱۳۹۲، «تهران بی سبک (تحلیلی از شهر ایرانی مبتنی بر تاریخ شهرهای غربی و اسلامی)»، *ماهنامه تحلیلی - فرهنگی سوره اندیشه*، ش ۶۸ و ۶۹، ص ۲۵-۲۹.
- پارسانیان، حمید، ۱۳۸۸، «علم دینی از منظر حکمت اسلامی»، *راهبرد فرهنگ*، ش ۶، ص ۱۹-۲۹.
- پروین، ستار و کلانتری، عبدالحسین، ۱۳۹۲، «بررسی کارکردهای چندگانه مدرن مساجد تهران امروز (مطالعه موردی مسجد جامع شهرک غرب)»، *مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهرداری تهران*، گزارش شماره ۱۸۹.
- پوراحمد، احمد و سیروس موسوی، ۱۳۸۹، «ماهیت اجتماعی شهر اسلامی»، *شهر اسلامی*، ش ۲، ص ۱-۱۱.
- پورجعفر، محمدرضا و همکاران، ۱۳۹۵، «تبیین ویژگی‌های طراحی شهری ایرانی اسلامی تبریز - مورد مطالعه: بازار بزرگ شهر»، *فیروزه اسلام، پژوهش معماری و شهرسازی اسلامی*، ش ۲، ص ۸۷-۱۰۸.
- پیرنیا، محمدکریم و غلامحسین معماریان، ۱۳۸۲، *کتاب سبک‌شناسی معماری ایرانی*، تهران، نشر پژوهنده.
- تلخایی، حمیدرضا و همکاران، ۱۳۹۵، «تحلیلی بر بافت‌های سنتی و جدید و ارائه شاخص‌های بومی برنامه‌ریزی توسعه شهری»، *مطالعات شهر ایرانی - اسلامی*، سال هفتم، ش ۲۵، ص ۷۱-۸۲.
- توکل‌نیا، جمیله و همکاران، ۱۳۹۵، «تقابل شهر ایرانی - اسلامی با چالش‌های شهری هزاره سوم»، *مطالعات شهر ایرانی - اسلامی*، سال هفتم، ش ۲۵، ص ۵۷-۷۰.
- جبارپور، محمد، ۱۳۹۳، *در تکاپوی بهشت زمینی*، تهران، بسیج دانشجویی دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۱، *مفاتیح‌الحیة*، قم، اسراء.
- جوری، آمنه، ۱۳۹۱، «*از شهرسازی پایدار اسلامی تا نوگرایی معاصر (نمونه موردی: مشهد مقدس)*»، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و توسعه پایدار شهری، دانشگاه آزاد اسلامی تبریز.
- جهان‌بخش، حیدر و علی دل‌زنده، ۱۳۹۳، «بازشناسی اصول، مؤلفه‌ها و شاخص‌های فطری سازمان‌بندی شهر اسلامی با رویکرد اجتماعی کالبدی»، *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش ۴، ص ۷۹-۹۹.
- خاکساری، علی و همکاران، ۱۳۸۵، *محله‌های شهری در ایران*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- خواجهنی، فیهیمه و کوچکی، محمد، ۱۳۹۴، «*بررسی و تحلیل نقش بازار در توسعه شهرهای اسلامی (نظریات و دیدگاه‌ها)*»، همایش ملی معماری و شهرسازی انسان‌گرا، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین.

- دانش، جابر، ۱۳۸۹، «مبانی شکل‌گیری و اصول سازمان‌یابی کالبدی شهر اسلامی»، *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، دوره اول، ش ۱، ص ۳۱-۱۵.
- دانشپور، عبدالهادی و الهام شبیری، ۱۳۹۴، «عناصر کالبدی - کارکردی شکل‌دهنده به هویت بافت‌های تاریخی شهر ایرانی اسلامی»، *تقش جهان*، ش ۵-۱، ص ۱۷-۲۵.
- رجایی، سیدمحمدکاظم، ۱۳۸۹، «ویژگی‌های بازار اسلامی در نظریه و عمل»، *معرفت اقتصادی*، ش ۳، ص ۹۳-۱۱۸.
- رهایی، امید و همکاران، ۱۳۹۲، «عناصر کالبدی معماری ایرانی - اسلامی بازار قدیم دزفول و ویژگی‌های آنها در هدایت جریان هوا»، *مطالعات شهر ایرانی - اسلامی*، ش ۱۳، ص ۵۵-۶۴.
- زنگی‌آبادی، علی و همکاران، ۱۳۹۱، «برنامه‌ریزی راهبردی، برای ساماندهی بازارهای سنتی ایران (مطالعه موردی: بازار سنتی تبریز)»، *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ش ۷، ص ۱۳-۲۶.
- سادات‌حسینی، زهرا و همکاران، ۱۳۹۲، «شهر از منظر هویت اسلامی (با تأکید بر هویت مسجد در شهر اسلامی)»، *معماری - شهرسازی و عمران*، سال دوازدهم، ش ۵۸، ص ۲۵-۵۳.
- ستاری‌ساربانقلی، حسن و حسین ذبیحی، ۱۳۸۸، «نگرشی بر مفاهیم مدیریت شهری حضرت رسول اکرم ﷺ در شهر مدینه تجلی زیبای مدیریت شهری در شهر اسلامی»، *فارسوی مدیریت*، سال سوم، ش ۱۰، ص ۱۰۵-۱۴۶.
- سلیم حکیم، بسیم، ۱۳۸۱، *کتاب شهرهای عربی - اسلامی (اصول شهرسازی و ساختمانی)*، ترجمه عارف اقوامی‌مقدم و محمدحسین ملک احمدی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شعبی، عباس و همکاران، ۱۳۷۶، «مسجد به‌عنوان یک عنصر شهری»، مجموعه مقالات دومین همایش معماری مسجد، مشهد.
- شیخی، محمد، ۱۳۸۲، «ساختار محله‌ای شهر در سرزمین‌های اسلامی»، *علوم اجتماعی*، ش ۳، ص ۳۹-۶۸.
- صادقی، عبدالله، ۱۳۹۲، «بررسی مؤلفه‌های تحول در ساختارهای تمدن نوین اسلام»، رضوان (پایگاه تخصصی معارف اهل‌بیت علیهم‌السلام، razavi.aqr.ir).
- قانع، احمدعلی، ۱۳۹۱، «وظایف عبادی مسلوس در فقه اسلام»، *مطالعات ناتوانی*، ش ۲، ص ۵۵-۶۲.
- عطایی‌همدانی، محمدرضا و همکاران، ۱۳۹۰، «بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه (مقدمه‌ای برای دستیابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی)»، *باغ نظر*، سال هشتم، ش ۱۶، ص ۳-۱۶.
- علیان، مهدی و محمدحسین سرائی، ۱۳۹۴، «پیش‌درآمدی بر هویت‌بخشی به ساختار کالبدی شهرها با رویکردی به شهر اسلامی»، مجموعه مقالات همایش ملی تمدن نوین اسلامی، تهران، دانشگاه شاهد.
- کریمی، اسلام، ۱۳۹۵، «شریعت - شهر اسلامی»، نشریه فیروزه اسلام، *پژوهه معماری و شهرسازی اسلامی*، ش ۵، ص ۲۵-۴۴.
- لیب‌زاده، راضیه و همکاران، ۱۳۹۴، «بازخوانی اسلامی از مدل محیط - رفتار راپاپورت در سازکان فضایی خانه و تحقق سنجی آن در طرح»، *معماری و شهرسازی دانشگاه هنر*، ش ۱۷، ص ۲۱-۴۰.
- محمدی‌ری‌شهری، محمد، ۱۳۸۵، *میزان‌الحکمت*، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دارالحدیث.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد و محمد مشایخی، ۱۳۸۹، «بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی - اجتماعی»، *آرمان‌شهر*، ش ۵، ص ۷۸-۶۵.
- نصر، طاهره، ۱۳۹۴، «جایگاه پارادایم (معماری مسکن) در سیمای امروز شهر ایرانی - اسلامی»، *مطالعات شهر ایرانی - اسلامی*، ش ۲۲، ص ۷۸-۶۷.
- نقی‌زاده، محمد، ۱۳۸۸، «طرح کلی برنامه جامع احیای شهر اسلامی»، *کتاب ماه هنر*، ص ۴-۱۳.
- _____، ۱۳۸۷، *کتاب شهر و معماری اسلامی (تجلیات و عینیات)*، تهران، نشر مانی.

- ____، ۱۳۸۹، «تفکر توحیدی و سازمان فضایی شهر در تمدن اسلامی»، کتاب ماه هنر، ش ۱۴۴، ص ۶۶-۷۹.
- ____، ۱۳۹۲ الف، «الگو، مبانی، ارکان، صفات و اصول شهر اسلامی»، *فیروزه اسلام*، سال اول، ش ۱، ص ۳۳-۵۱.
- ____، ۱۳۹۲ ب، «*نقش مسجد در احراز هویت شهر*»، دومین همایش معماری مسجد، تبریز.
- ____، ۱۳۹۴، «آموزه‌های قرآنی و شهر آرمانی اسلام»، *پژوهش‌های معماری اسلامی*، سال سوم، ش ۸، ص ۴۶-۶۴.
- هدایت، اعظم و سیده‌مرضیه طبائیان، ۱۳۹۲، «بررسی عناصر شکل‌دهنده و دلایل وجودی آنها در بافت تاریخی بوشهر»، *شهر و معماری بومی*، ش ۳، ص ۳۵-۵۴.
- www.mohsenaraki.com فقه نظام عمران شهری.

بررسی رابطه اخلاق سازمانی و معنویت سازمانی

manteghi@iki.ac.ir

محسن منطقی / استادیار گروه مدیریت مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

دریافت: ۱۳۹۷/۰۵/۱۸ - پذیرش: ۱۳۹۷/۱۱/۰۱

چکیده

اندیشمندان سازمان با هدف تأمین خلأهای ناشی از قوانین و مقررات، به دنبال راهکارهای توسعه اخلاق و معنویت در سازمان‌ها هستند. معنویت سازمانی، می‌تواند در حل مشکلات سازمانی کارگشا باشد. با سازگاری بین اخلاق و معنویت، می‌توان زمینه موفقیت بیشتری برای سازمان را فراهم آورد. این پژوهش، از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت کیفی است و رویکرد آن، بر اساس مقیاس کیفی «طیف آزگود» است. طیف آزگود، برای شناسایی تمایز معنایی بین دو متغیر به کار می‌رود. در این روش، با مقیاس قرار دادن مفهوم شناخته شده اخلاق، در کنار مفهوم کمتر شناخته شده معنویت، می‌توان سازه‌های مشترک آنها را شناخت. در تحقیقات انجام شده، سنجه‌های متعددی از اخلاق و معنویت سازمانی، که بیان‌کننده آنها بودند، شناسایی و تدوین شد. سپس، سنجه‌های که دارای ابعاد یا معانی مشترک بودند، با هم ادغام و دسته‌بندی گردید. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که قرابت بسیاری بین این دو مفهوم وجود دارد، به گونه‌ای که تقویت معنویت سازمانی، از مسیر اخلاق سازمانی میسر است. چنان‌که پس از تحلیل و ادغام سنجه‌ها، پنج مقوله اساسی باورهای اخلاقی و باورهای معنوی، هوش اخلاقی و هوش معنوی، اسوه‌های اخلاقی و اسوه‌های معنوی، گرایش‌های اخلاقی و گرایش‌های معنوی؛ و پایبندی عملی به اخلاق و معنویت، به دست آمد. در بین مقوله‌ها، اسوه‌های اخلاقی و معنوی و باورهای اخلاقی و معنوی، بیشترین تأثیر را در تقویت اخلاق و معنویت سازمانی دارند.

کلیدواژه‌ها: اخلاق سازمانی، معنویت سازمانی، طیف آزگود، مدیریت و سازمان.

در سالیان اخیر، یکی از موضوعات مهمی که در کتاب‌های رفتار سازمانی مطرح می‌شود، موضوع اخلاق و معنویت سازمانی است. در بررسی منابع مدیریت، دو مفهوم معنویت و اخلاق و مترادفات آنها، از مفاهیمی هستند که در سه دهه گذشته از کتب دینی و عرفانی، به کتب مدیریت کوچانده شده‌اند. در ابتدا در برخی کتاب‌ها و مقالات مدیریت، به طور گذرا به این واژه پرداختند. سپس مفصل‌تر، به گونه‌ای که در برخی کتاب‌های مدیریتی یک فصل را به این موضوع اختصاص دادند.^۱ در دهه‌های اخیر، کتاب‌های متعددی نیز با تمرکز بر این واژگان و مختص به موضوعات اخلاقی و معنوی در سازمان، به بازار نشر عرصه شده است.^۲ به عبارت دیگر، با یک جست‌وجوی معمولی با نرم‌افزارهای جست‌وجوگر در منابع مدیریت، می‌توان مشاهده کرد که واژه‌هایی مانند (spirituality & Ethic) در کتاب‌ها و مقالات مدیریتی چاپ شده در دهه هفتاد میلادی یافت نمی‌شود، بلکه از نیمه دوم دهه هشتاد میلادی، این واژه‌ها در این آثار نمایان شده و روزه‌روز بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. راحت‌ترین راه برای اثبات این مدعا، مراجعه به منابع کتاب‌های مدیریتی است که پیرامون معنویت و اخلاق، نگارش یافته است. تاریخ نشر این منابع، نشان می‌دهد که نمی‌توان در دهه هفتاد و نیمه اول دهه هشتاد، کتابی یا مقاله‌ای در این زمینه یافت. دانش مدیریت و سازمان، همانند همه پدیده‌های علوم انسانی، تحت تأثیر تحولات اجتماعی قرار دارد. تحولات بزرگ در جوامع، می‌توانند ساختار علوم انسانی را دچار تحول کرده و شرایط تحلیل مناسبی از دگرگونی‌های جوامع فراهم سازند. انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ (۱۹۷۸ میلادی)، با ارائه مؤلفه‌های جدید برای تغییرات اجتماعی در سطح کلان جامعه، توانست تأثیرات شگرفی در دانش‌های علوم اجتماعی همانند جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، مدیریت، و... ایجاد کند. یکی از تحولات تأثیرگذار آن، ورود مؤلفه‌های اخلاق و معنویت در تبیین تحولات اجتماعی به‌ویژه دانش مدیریت است. امروزه سازمان‌ها در تحولات فرهنگی و اجتماعی نقش عمده‌ای دارند. همان‌گونه که اندیشمندان مدیریت، در تعریف سازمان آن را یک نهاد اجتماعی می‌دانند (دفت، ۱۳۷۴، ص ۴۳)؛ فعالیت‌های سازمان‌ها، برآیند تعاملات کارکنان سازمان است. به هر میزان کارکنان در سازمان‌ها، به اخلاق و معنویت اسلامی بیشتر پایبند باشند، تحولات فرهنگی و اجتماعی مسیر صلاح را بیشتر در پیش خواهد گرفت. رویکرد جوامع به سمت اخلاق و معنویت، تأثیرات فراوانی بر رفتار و زیست اجتماعی مردم دارد. اخلاق و معنویت سازمانی، از پدیده‌های تحول‌آفرین در زندگی امروز جوامع انسانی است. با تبیین و تحلیل آن، می‌توان برنامه‌های مناسبی را برای سلامت جامعه فراهم کرد. در این پژوهش، برای تبیین رابطه اخلاق و معنویت سازمانی، ابتدا تبارشناسی مفهوم اخلاق و معنویت صورت می‌گیرد، تا در پرتوی دانش مدیریت، مناسبات اخلاق و معنویت مورد شناسایی قرار گیرد.

بیان مسئله

اخلاق حرفه‌ای و اخلاق سازمانی در چهار دهه گذشته، یکی از دغدغه‌های مدیران و طراحان سازمانی بوده است. تا